

FRANCESC EIXIMENIS I LA BÍBLIA.
QÜESTIONS PRÀCTIQUES SOBRE EDICIÓ
I INDEXACIÓ D'ALLUSIONS I CITACIONS

1. OPTIMITZACIÓ DELS ÍNDEXS, EN VISTA DE FUTURS
ÍNDEXS GLOBAIS

1.1. Índexs bíblics, lineals i canònics

La Bíblia era per al polígraf Eiximenis la font que més aprofitava per pouar-hi materials instructius i probatoris. Per fer-nos una idea de com les seves obres estan imbuïdes del món històric i ideològic de la Bíblia, basta amb fullejar les tres edicions d'obres d'ell que han estat editades amb índexs bíblics.¹ Es tracta de: *El llibre de les dones*, de 396 capítols, amb unes 670 referències a noms o fets bíblics, o citacions; la segona meitat del *Dotzè del Cristià*, de 439 capítols (numerals de 468 a 907), amb gairebé mil referències i citacions bíbliques, i el *Psalterium alias Laudatorium*, 344 pregàries contemplatives en llatí, amb un miler de ressons i citacions sense referències a la font.²

1. Contenen també índexs les edicions del *Llibre dels àngels*, a cura de Sergi Gascon (UAB 1993), i del *Pastorale*, editat per Montserrat Martínez Checa (UAB 1995). Malauradament, aquestes tesis de doctorat foren publicades tan sols en microfites, que ja ni es poden comprar, ni llegir, atès que poques biblioteques tenen encara màquines lectores de microfites. Fa pena constatar que milers d'hores de treball fet per joves investigadors es deixen sense aprofitar.

2. Francesc EIXIMENIS, *Lo llibre de les dones*, ed. per Frank Naccarato, introducció i apèndixs de Curt Wittlin (Barcelona, Universitat de Barcelona / Curial Edicions Catalanes, 1981); *Dotzè llibre del Cristià*, Segona meitat; ed. en dos volums per un equip coordinat per Curt Wittlin, índexs lineal i canònic de mossèn Andreu Soler Solei, índex temàtic de Xavier Renedo (Girona, Col·legi Universitari, 1986-1987); *Dotzè llibre del Cristià*, Primera meitat; ed. en dos volums per un equip coordinat per Xavier Renedo (Girona, Universitat de Girona, 2005 i 2009); *Psalterium alias Laudatorium*, ed. per Curt Wittlin (Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1988).

Cada edició d'una obra d'Eiximenis hauria d'oferir dos tipus d'índexs bíblics, que presentessin la mateixa informació en dos formats. L'índex *lineal* allista les referències a la Bíblia en l'ordre d'aparició en el text editat, i mostra, per exemple, que a *Dotzè* 676-22 l'autor cita Lluc 4,23.³ L'índex canònic reestructura això segons l'ordenament dels llibres bíblics en la Vulgata, i ens permet veure, en aquest cas, que Lc 4,23 se cita CD 676-22 i CD 486-37. Crec que seria útil poder veure ja a l'índex que Lc 4,23 se cita als dos llocs indicats tan sols en català, sense referència a llibre i capítol bíblic, literalment, però amb un afegitó final del traductor: «Dix Jesucrist...: Metga, cura primerament tu matex, e puy auràs cura de mi!», i «Dix Jhesucrist...: Metja, cura e guarex tu matex primerament, e puy guariràs los altres!».⁴ Es podria afegir aquesta informació a l'índex canònic usant una taula sistemàtica semblant a la que presentaré més avall, i símbols gràfics (en aquest cas: 676-22 B1.1+). Si la traducció conté elements de gran interès filològic, es podria afegir després del + un punt exclamatiu normal!, i si són d'interès per a teòlegs, un punt exclamatiu invertit;⁵

És millor preparar l'índex bíblic lineal abans del canònic, treballant sobre proves compaginades amb línies numerades, usant un programa digital que permet reformatar automàticament tota la informació per a l'índex canònic. També cal fer-ho possible que, cada cop que es publiqui una nova obra d'Eiximenis, els nous índexs canònics, onomàstics i temàtics es puguin fusionar amb els índexs ja publicats. I així fins a arribar als índexs globals de les Obres Completes.

Tot això exigeix posar-se d'acord quant a moltes coses: sistema de referències, sigles i abreviacions, número de camps d'informació a omplir, en quin ordre, etc.

3. A l'índex lineal llegim, sota Tom II, 3-22: Lc 4,23, amb referència a pàgina i línia de l'edició. Mostraré més endavant els avantatges de citar tot el *Dotzè* segons capítol i ratlla (en aquest cas, 676-22).

4. Cal observar que l'afegitó no va bé amb el context en el qual Jesús va citar el proverbi. Ara, tot just abans de les dues citacions, Eiximenis esmenta sant Gregori (el *Pastorale*?), i s'hauria de veure si ja aquest citava Lluc, afegint-hi una idea que convé al seu propi argument.

5. Que en l'exemple present el verb *curare* hagi estat traduït amb els binomis «curar i haver cura» i «curar i guarir» (per desambigüitzar 'curar?') és interessant, però no prou per merèixer indexació.

Com que això no ha estat fet mai, els índexs de les tres edicions mencionades no són fusionables.

Dones no té línies numerades; l'índex bíblic canònic (falta el lineal) envia a pàgina i paràgraf. Registra tan sols citacions; és a l'índex temàtic i onomàstic que el lector ha de buscar si, i on, l'autor parla de Susanna, Ester, etc. Ara, l'índex canònic dóna alguna informació més que la mínima: indica si la citació és en llatí, si és una paràfrasi, si s'hi afegeix una glossa o comentari, si l'autor indica llibre i capítol bíblic, o fa tan sols una referència vaga, com, per exemple, «dix lo profeta» (Isaïes?), «dix Salomó» (en els Proverbis?), «David (el Salmista) diu», «llegim en la Sacra Escripura», «Llegim que...», «Déu mana (per...)», «deya lo Salvador», etc.

Dotzè II ofereix dos índexs bíblics, lineal i canònic. Un altre gran pas endavant respecte a *Dones* és que s'han combinat referències a citacions i a noms bíblics. Així, la pàg. 39 del primer tom va donar lloc a deu entrades en els dos índexs, nou sobre noms propis.⁶ Eiximenis hi resumeix exemples de la punició divina de «tots aquells qui havien lo braç eccesiàstich perseguit», acumulant al·lusions a «Chorè... Datan e Abiron... Saül... Ozias... Joàs... Nabucadonosor... Antíoch...». El fet que l'autor acostuma presentar grups d'exemples en ordre cronològic podria explicar per què el descuidat copista escriu a continuació: «Podem-hi encara ajustar molts del novell Testament» (¿error per «del nostre temps»?). Però els exemples que segueixen són de «Frederic qui fo emperador, e son fill Corradus, e son nét Corradí, e Manfra». Després d'això, el copista es va adonar que abans havia saltat un exemple de l'Antic Testament, i copia ara l'al·lusió a «Jezabell»; després continua tranquil·lament amb «Loís de Bavària».

El *Psalterium* es podria caracteritzar com un *centó* bíblic. Eiximenis hi fa un gran esforç d'expressar-se usant el màxim possible de mots i expressions de la Bíblia o del Missal. Pensa que una pregària contemplativa no és el lloc per instruir el lector, i així no fa referències 'acadèmiques' a llibre i capítol, i rarament indicacions com «*dixit*

6. Per un error tècnic, les primeres dues entrades, que s'haurien de llegir 39-29 i 39-30, tenen pàgina i línia invertides i es troben sota 29-39 i 30-39. Malauradament, aquest error és prou freqüent!

propheta:...», ni alludeix a personatges bíblics amb els seus noms propis. L'indexador ha de comparar centenars de mots del *Psalterium* amb els contextos que s'allisten en les concordances de la Vulgata. Ha d'aprendre a 'flairar' els ressons bíblics. Un exemple: com que la resposta a la pregunta que es repeteix en les pregàries 1.31.11 i 1.38.4, «*Quis mutat tempora, nationes variat?*», és 'Déu', podem assumir que és una frase bíblica. I sí, a Daniel 2,21 llegim «*Ipse mutat tempora et aetates, transfert regna*». «*Nationes variat*» és una expressió sinònima de «*transfert regna*», potser un substitut inconscient en la memòria del nostre frare. L'aparat de fonts a peu de pàgina es limita a indicar «38.4 *mutat tempora* Dan 2:21», i l'índex bíblic ho repeteix com «Dan 2:21 1.31.11, 38.4», mostrant que se cita en dos llocs. Quan tindrem índexs globals, veurem que Eiximenis, per exemple, cita la mateixa idea d'Ecli 10.8 dues vegades en el *Dotzè*, tant en 43-39: «*Havem Ecclesiastici decimo...: Propter injurias enim et injusticias transfert regnum de gente in gentem*, e vol dir que per les injustícies e injúries e peccats qui's fan en los regnes transporta Déus los regnes, e ciutats e senyories, de gent en gent», com en 183-18: «Per injúries e per injustícies tolia nostre senyor Déus les senyories e ls principats als senyors del món, e transportava les heretats de casa en casa, axí com havem *Ecclesiastici decimo capitulo*». ⁷ (Observeu la traducció expansiva de *regnum*, sobretot en la segona versió, que es podria descriure a l'índex canònic així: Ecli 10.8 B2.2+. Si Eiximenis usa ací 'casa' no per designar una 'dinastia reial' sinó qualsevol família amb una mica de patrimoni, podríem afegir ací un ¡.)

Cap dels índexs afegits a les tres edicions descrites és complet i perfecte. Ni ho podrien ser, i no ho seran tampoc els índexs de les futures edicions d'obres d'Eiximenis. Tant la memòria dels abnegats indexadors, com el temps i les eines a la seva disposició —i la seva paciència amb les males jugades de l'ordinador!— tenen límits. Facilitaria la feina tenir la Vulgata i les obres d'Eiximenis en format digital, i

7. S'hauria de reconsiderar la regla que qualsevol mot llatí que surt en un text català s'hagi d'imprimir en cursiva. En el context de citacions, Eiximenis passa sovint al llatí abans d'hora, creant problemes a l'editor modern. Compareu: «Dix lo Savi: *Quod ubi est multitudo ibi est confusio*» (CD 71-72) amb «Deya lo Salvador: *Quod altum est apud homines abhominacio est apud Deum*».

concordances de tot, a més de detallats índexs temàtics, igualment electrònics, de la Bíblia, en llatí i català. I més i més índexs ‘fusionats’ d’obres d’Eiximenis.

1.2. *L'índex temàtic*

Quan Eiximenis anuncia que treu un concepte de la Bíblia, la feina d’identificar la font és relativament fàcil. Però sovint la parafraseja o resumeix amb mots que no permeten trobar ràpidament capítol i verset en la Vulgata llatina, i encara menys en alguna traducció moderna. Mirem, per exemple, *Dotzè* 860-33: «En los libres *dels Reys* (avem) que ajudar als malvats e deliurar los dignes de mort (és) cosa criminosa». Ja el plural «llibres» deixa preveure dificultats! I sí, el pasatge alludit no ha estat identificat per mossèn Soler. Però l’índex temàtic, elaborat per Xavier Renedo, ens indica una pista. Sota el tema «Administració de la justícia» trobem l’entrada «Contra la misericòrdia adreçada als veritables criminals», que ens envia a I,309-310 (volum i pàgines). En aquell capítol, intítulat «Que lo príncep faça la misericòrdia là on cal, e no là on no és mester», llegim, línia 43, una referència al «quart libre *dels Reys*», contant-nos com, quan «Acap» havia misericòrdia del rey de Síria, «tantost vench lo propheta de Déu qui (li) dix...: Has perdonat a l’hom qui era digne de mort». Gràcies al nom propi (Acap, Achab, Ahab) resulta fàcil trobar la font en 3R 20,42, on llegim: «*Dimisisti virum dignum morte de manu tua*». I hi segueix una referència a «secundo Paralipomenon XIX», on es conta, a l’inici, que quan «Josafat vingués en ajuda del rey de Israel, vench lo propheta de Déu e dix-li: E tu dones ajuda a l’hom malvat?», traducció literal de 2Par 19,1ss: «*Impio praeberes auxilium?*».

Veiem ara que el pasatge «en los libres *dels Reys*...: ajudar als malvats e deliurar los dignes de mort» combina frases bíbliques tretes de dos llocs prou allunyats dintre dels llibres històrics de la Bíblia, tots considerats per Eiximenis, sembla, *dels Reys*. Casos com aquest mostren quina formació necessita l’indexador/a per poder endevinar (o trobar en un diccionari bíblic en llatí, amb sinònims) que li cal buscar en concordances sota «*praeberes auxilium*», «*impius*» i «*dimitte-*

re», mots que Eiximenis —potser tan sols en aquell capítol 860!— ha traduït amb «ajudar», «malvat» i «deliurar». Sembla més fàcil veure darrere «los dignes de mort» el llatí «*virum dignum morte*», però tan sols ho és si es disposa de concordances electròniques que permeten buscar variants gramaticals escrivint «*dign* mor**».

Elaborar l'índex temàtic (incloent-hi noms propis) comporta igual abundància de frustracions i pèrdues de temps com establir els índexs bíblics. Ací també, les concordances poden ser útils, però no dispensen de repetides lectures atentes del llibre sencer. Mirem el primer lema de l'índex temàtic del *Dotzè* II, elaborat per Xavier Renedo! És el tema de l'«Administració de la justícia», amb divuit entrades, més tres referències a temes relacionats. Abans ens ha permès identificar la font bíblica de l'expressió «ajudar als malvats». Concordances oferirien, em temo, més d'un centenar d'usos del mot «justícia» en el *Dotzè* II, i anar a controlar cada ús de «justícia», i paraules afins, amb els seus sinònims o antònims, costaria més temps que llegir atentament el llibre, amb una llista sistemàtica de temes previsibles en una obra d'Eiximenis. Per establir aquesta llista o qüestionari, hom podrà inspirar-se en els *Begriffssysteme* —xarxes semàntiques, taxonomies— dels filòsofs, ideòlegs, ontòlegs i lexicòlegs, o en índexs temàtics de la Bíblia (i, és clar, índexs eiximenians ja existents). Complerta la collita de passatges que entraran a l'índex temàtic, aquest es presentarà en forma alfabètica dels mots clau (amb freqüents referències internes a temes afins).

A totes les edicions d'obres d'Eiximenis cal afegir un índex de fonts no bíbliques, i a algunes, un índex de fonts jurídiques (una mostra a la fi de l'edició del *Dotzè*, ps. 597 a 602).⁸ També hi haurà lectors que agrairan índexs dels llocs on Eiximenis treu materials de comentaris bíblics, o de bestiaris o cròniques, o inventa diàlegs, introdueix rimes, proverbis, o *exempla*, o fa observacions sobre el folklore, la llengua (per ex., fent etimologies, com 'Urgell' derivat de *urgens bellum*) o diu basar-se en informació oral, o afirma haver vist alguna cosa ell mateix, en cert lloc, etc.

8. Ofereixo alguns suggeriments sobre com presentar citacions legals en les edicions d'Eiximenis a les ps. 44 a 47 del meu estudi *Francesc Eiximenis i les seves fonts*, «Llengua & Literatura», núm. 11 (2000), ps. 41-108 (o a www.iec.cat/pperiodiques).

2. SIGLES I ABREVIACIONS PER CITAR LLIBRES D'EIXIMENIS I INDEXAR LES CITACIONS BÍBLIQUES

Per poder, un dia, fusionar els índexs de les obres d'Eiximenis, i facilitar el treball amb textos —un dia digitalitzats— d'ell, o sobre ell, ens hem de posar d'acord com ens referirem a aquests llibres, i com citarem les fonts que cita, especialment les bíbliques. Ofereixo a continuació la meva proposta de com referir-nos amb sigles a les obres completes del nostre frare i als llibres de la Bíblia.

Tots els llibres d'Eiximenis es poden abreujar amb tan sols dues lletres sense risc de confusions. *Dotzè* i *Dones* no es poden abreujar, tots dos, amb Do, sigla que atribuirem a *Dones*. Ara, com el *Dotzè llibre del Cristià* s'edita en quatre volums, dos per a la primera, i dos per a la segona meitat,⁹ no podem usar 'volum' ni per referir-nos a l'edició moderna, ni a l'obra original, que mai no havia circulat en un sol manuscrit.¹⁰ Es podria operar amb I.1 I.2 II.1 II.2, però en un índex cal evitar xifres romanes, i reduir l'espai. Cal aprofitar el fet que el *Dotzè* numera els capítols contínuament d'1 a 907, i que l'edició giro-nina compta les línies de cada capítol, no de cada pàgina. Això ens permet fer referències tan breus com CD 860-33 per referir-nos a la línia 33 del cap. 860 del *Dotzè*.¹¹ Vist que per abreujar *Dotzè* n'hi ha prou amb una D, proposo aprofitar el segon espai disponible per prefixar-hi una C, per *Cristià*. Així, l'ordinador presentarà els quatre llibres de l'enciclopèdia del *Cristià* junts, i gairebé en ordre numèric. Títols de llibres formats de dos mots s'abreugen amb dues lletres majúscules. Les sigles per a llibres en llatí s'escriuen en cursiva.

Heus ací la meva proposta d'una llista alfabètica de les sigles de tots els escrits de Francesc Eiximenis que hauran de publicar-se amb índexs: An CD CP CS CT Do VC AP Pa Ps.

9. Per dirigir el lector al volum que busca en una biblioteca, caldria indicar al lloc de cadascun dels quatre toms els capítols que conté: 1-212, 213-466, 467-675, 676-907.

10. Sobre aquest punt, vegeu la meua ressenya de la nova edició del *Dotzè* I.1 en aquesta mateixa revista, vol. 19, 2008, ps. 449-454.

11. Recomano separar capítol i línia amb un guió, però pàgina i línia amb coma. Crec que n'hi ha prou amb indicar en quina línia comença un passatge indexat, sense afegir-hi on acaba (cosa que sovint és difícil de determinar!).

Quant a les sigles dels llibres bíblics, ja tenim les que s'usen en la Bíblia de Montserrat. Però, vist el gran interès que tindrà de comparar les citacions i traduccions bíbliques en Eiximenis amb els textos que s'editen en el *Corpus Biblicum Catalanicum*, hauríem de preferir les sigles usades allà, publicades a l'inici de cada volum (per ex., vol. 3 de la *Bíblia del segle XIV*, Barcelona 2004, p. LXIIIs).¹²

3. CAP A UNA CLASSIFICACIÓ DE LES DIFERENTS MANERES D'EIXIMENIS D'APROFITAR LA BÍBLIA

3.1. Terminologia

Caldrà posar-nos d'acord quant als termes a usar quan parlem de les moltes maneres d'Eiximenis d'usar la Bíblia. El contínuum que hi ha entre 'ressò' o 'allusió' i 'citació textual en llatí amb versió catalana literal, amb referència correcta al llibre bíblic', reflecteix el grau de dificultat d'identificar la font. Un exemple fàcil a CD 597-32: «Diu l'*Ecclesiàstich*, capitulo XXVIII: *Homo homini servat iram, et a Deo querit medelam*, e vol dir axí: L'om conserva hoy e malícia contra l'altre, e demana misericòrdia a Déu». ¹³ A l'altre extrem del contínuum, els casos més difícils, hi ha els ressons i allusions, quan Eiximenis no usa més que un mot o una expressió —o menciona una història bíblica, però sense donar un nom— per recordar la Bíblia. El *Psalterium* n'ofereix centenars d'exemples. Així, en la pregària II.42 l'autor s'imagina davant el Jutge final, i exclama «*O infelix ego!*», demanant-se «*Quid respondere potero tunc tanto iudici?*». Atès que Job es demana «*Quid respondebo illi?*» quan serà en la mateixa circumstància, crec que podem assumir que Eiximenis vol recordar *Job* 31,14. Però si el frare diu en una trentena d'altres pregàries que al judici final es dema-

12. Atès que la sigla Sa és disponible —*Saviesa* és Sv, i els llibres de *Samuel* s'anomenen 1Re i 2Re—, per què s'abreuja *Salms* amb Sl? Montserrat també em sembla preferible quant a Jo per *Joan*, i Jn per *Jonàs*, i no a l'inrevès.

13. Vegeu Eccli 28,3. Noteu que *ira* es tradueix amb dos mots, i que el sentit literal, i etimològic, de *medela* és 'medicina'. Això no és prou per considerar la traducció com a no literal, o d'interès filològic o teològic.

narà «*Quid dicam?*», usa un sinònim del ‘*respondere*’ usat per Job? Jo creuria més aviat això, i no que vulgui recordar *Joan 12,27*, on Jesús es pregunta «*Quid dicam?*» pensant en el seu Pare. Quant a «*O infelix ego!*», no penso que hi hauríem de veure un ressò de *Rom 7,24*, «*infelix ego homo*» (citat per Eiximenis en un lloc que ara no trobo). Almenys en alguns de la vintena d’usos d’aquesta exclamació, el nostre frare simplement se sentia desesperat.

La pregària en el *Psalterium* 1.53 fa tota una sèrie d’allusions a històries bíbliques, sense mencionar ni noms, ni llibres i capítols de la Bíblia: «*Pater beatissime...: Non horres confitentem latronem, non lacrimantem peccatricem, non supplicantem Cananeam, nec mulierem in adulterio deprehensam, non sedentem in teloneo, non supplicantem publicanum, non negantem apostolum, non persecutorem discipulorum*». Confio que hi ha encara molta gent que reconeixen les històries alludides, però em temo que pocs les trobaran fàcilment en la Bíblia, tot i usant concordances. I si Eiximenis alludeix a tals històries bíbliques en català, pot ser encara més difícil. Aquest darrer cas, però, és tan rar que no cal una entrada «sense nom propi» en la taula sistemàtica que presento a continuació.

3.2. Taula sistemàtica de subdivisions del camp de citacions i referències bíbliques

- A *Persones, històries bíbliques*
- A1 Amb nom propi (o amb al·lusió a la història), sense referència (o amb referència vaga)
- A2 Amb nom propi, amb referència (correcta o no)

- B *Idees*
- B1 Català
- B1.1 Sense referència (o amb referència vaga)
- B1.2 Amb referència (correcta o no)
- B2 Llatí i traducció (més o menys literal)
- B2.1 Sense referència (o amb referència vaga)
- B2.2 Amb referència (correcta o no)

Exemples

— A1 (i A2):

CD 678-32: «Melchisedech fo ensemps sobiran sacerdot e rey fel, axí com damunt és ja dit». («Damunt» no pot referir-se a 484-19, on tan sols llegim «Melchisedech, sobiran sacerdot», i costa creure que Eiximenis vulgui recordar al lector el cap. 5-11, «aquell meravellós rey e sobiran prevere de Déu totpoderós Melchisedech... D'aquest Melchisedech féu Moysès alta memòria *Genesis* XIII, e sent Pau *Ad Ebreos* VII». (Gn 14,18 no diu que el prevere també era rei, però He 7,1, sí.)

— A2: CD 5-2:

«En Eliopoleos... era gran sacerdot Ffutiffar, sogre de Josep, segons que legim *Genesis* XLI». (Vegeu Gn 41,45.)

— B1.1:

Vegeu amunt l'exemple de Lluc 4,23 «Dix Jesucrist...: Metga, cura primerament tu matex», citat a CD 676-22 i a CD 486-37.

— B1.2: CD 163-14:

«Déu expressament ha manat, *Exodi* XXII et *Levitic* XVII, XIX et XX, et *Deuteronomi* X, que l'hom estrany sia bé tractat e guardat de tota ofensa». (Referències a Ex 22,21 Lv 19,34 i Dt 10,19. Però no he trobat res en Lv XVII i Lv XX. En lloc dels números XVII, XIX i XX, el ms D llegeix «XLIII et XX», evident error, perquè Lv tan sols té 27 capítols. Atès que l'ordre divina és repetida literalment a Ex 23,9, em demano si aquell XLIII no és un error per XXIII, canviat de lloc, i si darrere les xifres inaprofitables XVII et XX no s'amaga igualment XXIII.)

— B2.1: CD 733-49:

«Diu lo profeta: *Non est consilium contra Dominum*, e vol dir que negun consell no profita contra la ordinació de Déu». Citat sense traducció a CD 6-47: «Diu lo propheta: *Non est consilium contra Dominum*». (Sorprén que Eiximenis atribueixi aquesta frase de *Prov* 21.30 —doncs, de 'Salomé'— a un profeta.)

— B2.2: CD 475-14:

«Deya sent Pau: *Qui preest, in sollicitudine*, e volia dir que l'hom que Déus appella a regir, tantost se aparell ha haver grans ànsies e grans cures... [*idea amplificada per cinc línies més*]. E açò volia dir *Job*, capitulo XXVI, quant deya axí: *Gigantes gemunt sub aquis*, ço és que los gigants ploren e sospiren sots les aygües que porten. La qual paraula exponent, sent Gregori, XVII *Moralium*, diu axí: Per 'gigans' deus entendre los grans senyors del món, e per les aygües deus entendre los pobles, segons que dix sent Johan, *Apochalipsi XVII*». (Bon exemple de l'ús d'un comentari, i d'una citació de segona mà: la traducció d'Ap 17,15 (*aquas... populi sunt*), citat per Gregori. Dues entrades a l'índex: Rm 12,8 i Jb 26.5.)

CURT WITTLIN
Institut d'Estudis Catalans